

Når du ytrer deg for mye

KORTFILMFESTIVALEN: Hvilke ytringer skal ytringsfriheten forsvare? Årets kortfilmfestival i Grimstad inneholdt noen vesentlige ytringer i kampen for rettferdighet. Le Monde diplomatique så nærmere på noen av årets dokumentarfilmer. To filmer om Putins Russland utmerket seg spesielt.

TRULS LIE

Fast filmkritiker i norske Le Monde diplomatique.

Det følgende er en vandrehistorie: Vladimir Putin ønsket å beholde makten i Russland ved siste presidentvalg. På sitt kontor i Kremli skuler han bort på den grå telefonen merket «Stalin», tar så røret og ringer ham: «Hei Stalin, kan du gi meg et råd om hvordan jeg beholder makten?» Stalin svarer fra det fjerne: «Du skal gjøre to ting: Du må drepe alle opposisjonelle mellom 18 og 35 år, og dessuten male Kremli blått.» Putin spør: «Blått? Hvorfor det?» Stalin svarer: «Du svarte som jeg tenkte.»

På Kortfilmfestivalen i Grimstad viste den russiske filmregissøren Andrei Nekrasov sine to russiske dokumentarfilmer *Disbelief* og *Rebellion: The Litvinenko Case*. Disse kritiske filmene er tydelige på at Russland fremdeles dreper egne borgere. Bruk av ytringsfrihet kan få deg drept. Det er langt flere enn Anna Politkovskaja som har fått merke det.

Nettopp ytringsfriheten kan leses som en tråd bak en del av de internasjonale filmene ved festivalen nå i juni. Langt mer enn den selvfølgelig norske ytringsfriheten Dag Solstad ytret seg om i forsommerdebatten. Nå var vel Solstads hovedpoeng at vesentlige ytringer drukner i det vestlige massemediale sølet, og at det lønner seg å være diplomatisk framfor karikerende overfor den man ytrer seg til. I Grimstad dreide det seg nettopp om dette, de vesentlige ytringene:

Dokumentaren følger hennes rettferdighetskamp, som standhaftig bondekvinne uten utdannelse

DEN ISRAELSK FILMEN *To See If I'm Smiling* av Tamar Yarom¹ tar for seg seks jødiske kvinner som har avtjent sin verneplikt i Israel. Yarom sier at «vi forventer at kvinner er mer følsomme», men den psykologutdannede regissøren viser at det ikke nødvendigvis er slik. Kvinnene reflek-

terer her over hva som skjedde med dem, fra deres omgang med døde palestinske kroppar til hvordan det kjentes å drepe unge palestinere. Den ene av kvinnene ba om å bli avfotografert smilende ved siden av en død naken mannskropp, som tilfeldigvis hadde fått et erigert lem i dødsoyeblikket. Noen som får assosiasjoner til Abu Ghraib? Den første kvinnen gråter når hun senere ser på fotografiet hvor hun smiler ved liket. En annen vakker, ung kvinnelig soldat skjot gjennom guttungen som klatret opp på et gjerde, hvor han livløs ble hengende i lang tid. Hun er like kynisk som sine mannlige soldater – å drepe kan bli en vane. En tredje kvinne forteller hvordan de endret en torturrapport, for ikke å svarte sine kolleger. Hun lurte på om hun skulle si ifra til mediene, benytte ytringsfriheten, men hun lot være. Disse kvinnene ytret seg fritt om militærtjenesten, men ikke om Israels undertrykking av palestinere, eller kravet til 4 års verneplikt for begge kjønn. Men de som har møtt soldatene på fest i Syden etter ferdig avtjening, skjønner at noe er fullstendig galt.

Den norske dokumentaren *Dømt til å bli voldtatt* av Sigrun Norderval og Gard Andreassen dreier seg om en såkalt æres-sak (basert på et ungt ugift forelsket par) mellom to familier i Pakistan – klansrådet idømte en straff der guttens søster, Mukhtar Mai, skulle voldtas av fire menn.² Dette ble visstnok gjennomført mens hundre mennesker sto og så på, deriblant hennes far som ble forhindret i å gripe inn. Interessant nok følger dokumentaren hennes rettferdighetskamp, som standhaftig bondekvinne uten utdannelse. Hun fikk enorm internasjonal støtte, og ga ut sin biografi som ble en bestselger. Også Pakistans president Musharraf ga henne noen støttepenger. Hun etablerte så en «feministisk» organisasjon og en pikeskole – noe som aldri hadde eksistert i denne provinsen. Hun har nå på barneskolen sitt livs misjon om å utdanne noen små kritiske stemmer [se bildet], om hun ikke – som flere i filmen på peker – vil bli drept for den «vanære» hun har brakt over landet. Slik er ytringsfriheten i Pakistan. Hendelsen førte faktisk til en lovendring – loven krever ikke lenger fire mannlige vitner som konkret skal ha sett penetringen ved voldtekten (!). Likevel, denne lovendringen er ennå ikke satt ut i praksis. Og voldtektsmennene som først ble dømt til døden, har siden bare vært ut og inn av en rekke rettssaler uten følge. Pakistanske

Litvinenko etter at han ble forgiftet med polonium. Fra Andrei Nekrasovs *The Litvinenko Case*. © Kortfilmfestivalen i Grimstad

kvinners rettigheter er ennå ingen selvfølge, men Mukhtars tilkjempede ytringsfrihet skapte denne gang i det minste bølger – om ikke helt konkrete følger.

De hørte ikke konas rop. Ikke alle ytringer når fram. Safety first

I Grimstads internasjonale kortfilmprogram avslører nederlandske Robert Oeys³ dokumentariksjon *Safety First*⁴ skumle trekk ved vår tids sikkerhetsmani på flyplasser, og den medfølgende begrensning av ytringsfriheten. Filmen er basert på tre reelle hendelser i vår tid. Den starter med en vestlig kvinne som ved innsjekkingen har en liten sminkeboks i lommen, som hun ved sikkerhetskontrollen på Heathrow irritert til forespørsel svarer er en bombe. Da betjenten blir stram over ansiktet, svarer hun at hun fleipet. Hun må så gjenta hva hun hadde sagt til to andre betjenter, og blir så bryskt anholdt og ført bort for flere timer med avhør for de slipper henne ut igjen med en streng advarsel. Den neste er en pakistansk forretningsmann som på vei til en flyplass i Nord-England kobler inn sin Ipod på taxiens stereo og synger refrenget til *The Clashs London Calling*. Han skal til et møte i London, men opplever at flyet snur på rullebanen, for så å returnere til avgangen. Tungt bevæpnet politi stormer inn i flyet, og anholder ham! Grunnen var at taxisjåføren mistenkte ham pga. musikken, og fulgte ham inne på flyplassen for han slo alarm. Han blir sittende flere dager i fengsel. Verre gikk det for den tredje reisende, som hadde glemt medisinen sine og fikk et anfall der han løper ut av det parkerte flyet ved avgangen. Han veiver med armene, løper ned trappen. Kona hans løper etter, ser han stå overfor et par tungt bevæpnede sikkerhetsvakter, og roper at han mangler medi-

siner. Vaktene skriker at mannen må legge seg ned. Men i forvirring løper han tilbake til flyet, for så å bli gjennomhullet av åtte skudd. De hørte ikke konas rop. Ikke alle ytringer når fram. Safety first.

FOR MEG ER DET spesielt de internasjonale temaene som beveger i Grimstad. De forsker på å bevisstgjøre oss, ved å etterlate varige følelsesmessige inntrykk.

De to mest inntrykksfulle filmene jeg fikk med meg på festivalen var russiske Andrei Nekrasovs *Disbelief* (2004) og *Rebellion: The Litvinenko Case* (2007). Førstnevnte dreier seg om de sprengete boligblokkene i Moskva, terroraksjonen i september 1999 som hjalp Putin fram til makten.⁵ Vi følger datteren som reiser hjem fra USA for å finne mer ut om sin russiske mors død. Denne ødelagte familien feies inn i storpolitikken i vår globale terrortid. Myndighetene arresterte den gang 20 personer, mange av dem FSB-agenter – nå er 7 av disse likvidert, de visste tydeligvis for mye. Også den kjente advokaten som førte saken til døtterne til den drepte moren havnet heller selv i fengsel, og ønsket mange år etter, av redsel, ingen befattning med saken. Så mye for ytringsfriheten. Myndighetene «plasserte» heller skylden på to – 2 – tsjetsjenerer for den store aksjonen. To personer som siden ikke var å oppdrive, ifølge Nekrasov. Filmen viser ganske overbevisende at dette var en «inside job» – framfor en aksjon utført av tsjetsjenerer – en terroraksjon igangsatt av russiske FSB for å utnytte følgende ustabilitet med en unntakstilstand og krig. Følgen var som kjent angrepet på Tsjetsjenia. Det hjalp lite at de tsjetsjenske myndighetene (eksilregjeringen) bedyret sin uskyld og var villige til å stille opp for å bevise dette. Krigen var i gang, noe man i filmen ser kryssklippet med at Moskvas nye sterke mann kommer til makten med store ritualer – filmens russiske rockemusikk framhever det absurde ved hele skuespillet. Men for 100 000 drepte tsjetsjenerer var dette rå og brutal virkelighet.

Nekrasovs andre film, om sin venn Litvinenko, gir oss et innblikk i en russisk dissidents vilje til å fortelle sannheten (han ble som kjent likvidert ved at noen helte det radioaktive stoffet polonium i teen hans under et møte i London). Nekrasovs intervjuer med Litvinenko utgjør filmens argumentative grunnlag. Han virker svært overbevisende. Litvinenko er den tidligere KGB-agenten som patriotisk trodde på sitt land, og var en av de beste de hadde. Men han ønsket etter hvert ikke lenger å drepe for den stadig mer champagnedrikkende eliten. Filmen viser også en video fire FSB-agenter hadde laget om sannheten bak KGB/FSB i tilfelle de skulle bli tatt av dage. Litvinenko viste denne – som egentlig skulle skjules til deres død – ut på russisk tv sammen med en avslørende pressekonferanse. Det russiske folket skulle få vite sannheten. Litvinenko – og Nekrasov – slår hardnakket fast at den russiske stats stadige påminnelser om viktigheten av sterk nasjonalisme og kamp mot terror egentlig er spillfakteri og kulisser de rike benytter for å tilrane seg ytterligere økonomisk rikdom. De er begge modige menn som benytter sin ytringsfrihet til fulle. Her beskyldes tidligere president Putin for å ha beordret drap på opposisjonelle, pengevasking og framprovosering av slike unntakstilstander som gir statsoverhoder uinnskrenket makt – slik vi kjenner det fra USAs 11. september. Litvinenkos tv-avsløring på 90-tallet skapte stor ståhei, med påfølgende farseaktige rettssaker.

Litvinenko var for patriotisk, naiv og oppriktig

Litvinenko fryktet ikke sitt eget liv, men var redd for sønnen og konen. De flyktet derfor til London, hvor Nekrasov møtte ham og ble hans venn [Se eget intervju].

- Sosialistene må erstattes av humanistene

FILMSKAPER: Andrei Nekrasov laget først film om kunstnere og diktere. Men med 90-tallets tilspissing ble han og flere politisert.

Jeg gikk på skolen på 70-tallet. Å være en intellektuell var å stå utenfor. Vi dyrket diktere som Joseph Brodsky, som ble hundset av staten. Men en stor del av vår generasjon, mitt folk, endte opp med å drikke. Så kom Gorbatsjov, og følelsen av å ha et hjem kom igjen tilbake. Vi var ikke spesielt interessert i politikk den gangen, selv om vi fulgte med. Også Anna Politkovskaja var mer interessert i de private historiene. Politikken ble jo dekket av tv hele tiden, også Tsjetsjenia-konflikten. Men da Putin kom for alvor på 90-tallet endret alt seg. Vi ble sinte. Den historiske muligheten med Gorbatsjov og den tidlige Jeltsin ble forspilt.

– *Hva gjør Russlands dissidenter i dag?*
– Nå har de gamle kjøkkendiskusjonene kommet tilbake. Vi snakker om Russlands skjebne og politikk. Det finnes noen tenketanker fra Jeltsins tid. Vår eneste offentlighet er internett. De fleste skriver. Jeg også. Eksempelvis på www.kasparov.ru og www.granny.ru. Sistnevnte dekker alle opposisjonsmøter, demonstrasjoner og intervjuer nøkkelpersoner. Her i dag sensureres ikke disse. Jeg sjekker dem daglig, også her i Grimstad.

– *Dine to filmer Rebellion og Disbelief viser at Russland i dag dreper egne borgere. Kan du bekrefte dette? Kan et stort land overhodet ha sikkerhetsvurderinger som gjør det forståelig å drepe borgere?*

– Nei, det er ikke forståelig, selv om det er akseptert av store deler av befolkningen. Folk utenfra Moskva behandles jo som annenrangs borgere. Tsjetsjenerne utsettes for rasisme, de kalles «svartinger». Dette er KGB-mentaliteten vi vokste opp med. De 300 som ble drept i boligblokkene i Moskva [se over], ledet til en suksessfull krig mot Tsjetsjenia. Putin spurte den gang om man ville at Russland skulle falle fra hverandre. Han var redd for en kjedereaksjon med løs-

revne republikker. Jeltsin mente han hadde mislykkes ved å innlede fred med dem – mange kalte det høyforræderi. Det ble derfor akseptert at folk ble drept, så lenge Tsjetsjenia ble erobret tilbake.

– For oss er «humanisme» bare et ord. Det mister sin betydning når du gjentar det nok ganger – som en elektronisk nettadresse. Mange opplever til og med ordet som noe Vesten prøver å dytte på oss, et negativt ord for å destabilisere Russland.

– **DU GIKK TIL FILMEN.** *En gang uttalte du at om filmskaperen Andrej Tarkovskij hadde levd i dag, så ville han laget antifasistiske filmer?*

– Ja, det mener jeg fordi jeg kjente ham og filmene hans. Han var en ekte humanist. Noen vil kalle ham religiøs, men han var ikke det i vestlig forstand. Han var en religiøs mann i sin tids kulturelle kontekst. Folk vendte seg dengang til religionen, og kunstnerne til det åndelige. For Tarkovskij var det en logikk som førte tilbake til mennesket – slik som i *Solaris*, der ensomheten oppleves i verdensrommet. Der sier en av karakterene mot slutten: «Det vi virkelig behøver er et menneske.»

– Jeg så som ung alle filmene hans vel ti ganger, det var som et ritual, det var berusende. Hans hovedpoeng er at mennesker trenger andre mennesker. Man kan generelt angripe det konservative med religionen, men i Tarkovskijs sammenheng dreide det seg mer å finne mennesket enn Gud.

– *Du arbeidet med ham i Sverige, på Offeret?*

– Jeg møtte ham på en Berlinefestival i 1985. Jeg visste at han laget *Offeret* og at han ikke ville returnere til Russland. Jeg tilbød meg å jobbe gratis for ham i Sverige. Han lot seg overtale, ettersom han ikke var spesielt god på andre språk, og trengte en oversetter. – Vi hadde lange samtaler i Sverige. Jeg

husker en gang vi satt og så utover havet østover fra Gotland, og han sa: «Se der er hjemlandet vårt!» Han hadde hjemlengsel. Film og kunst var for ham langt mer enn bare en profesjon, det var et uttrykk for selve livet. Kunsten var en forberedelse på døden, som han sa. Filmen var like virkelig som alt annet for ham.

– *Du har beveget deg fra å være en estetisk filmskaper til en politisk. Mens Tarkovskij snarere var en filosofisk filmmaker, en mer tilbake-trukket type?*

– I den sovjetiske kulturen var dette svært annerledes. Tarkovskij arbeidet på slutten av en æra. Han protesterte mot løgnene i den kulturen. Jeg kjente hans synspunkter. I Sovjettiden var den «rene kunsten» en protest langt vekk fra politisk marxisme, der alt ble sett på som klassekamp, eller avskyen for den vestlige imperialismen. Kommunistpartiet angrep på enkelt vis borgerskapet.

– *Diskuterte dere noen gang verdens framtid?*

– Han mente rustningskappløpet var galskap, at det kunne komme ut av kontroll – slik som i *Offeret*. Hans favorittpåstand var at menneskets tekniske evner ville overvinne vår moralske kapasitet. Slik vi også oynet med forskningen på kunstig intelligens.

– *Litvinenko døde på to uker, men Tarkovskij fikk et år ...*

– Ja, slik man lever med filmene hans, så han var han svært nære. Jeg vet at han visste at det var ingen mulighet for å overleve, og han visste jeg visste. Men jeg visste ikke hvordan jeg skulle oppføre meg. Jeg var 26

da. Han smilte, fleipet, var virkelig sterk. Litvinenko på sin side, så til meg ved slutten: «Gamle venn, dette er hva som kreves for at du skal bli trodd på at du forteller sannheten.»

– *Hvorfor reiste Tarkovskij fra Sovjet?*

– Tarkovskij gikk åtte år uten arbeid, han hadde pengeproblemer og levde på venner. Dessuten fortalte han meg en gang at ingen hadde gratulert ham på hans 50-årsdag. Han uttrykte at han hadde tjent mye penger for landet, men fikk ikke en eneste gratulasjon, ikke engang en offisiell notis. Selv om han var medlem av alle filmmorenene. De gratulerte idioter, men ikke ham.

– **HVEM VAR egentlig Litvinenko?**

– Han har mange forskjellige erfaringer. Han reiste mye, var spesielt interessert i terrorisme, og leste mye. Han elsket abstrakte diskusjoner, noe hans FSB-kolleger aldri gjorde. Han var svært ambisiøs, ville bli president egentlig. Han lærte seg bla. å snakke korrekt ... I London sto han tidlig opp om morgenen, arbeidet på internett, var ute og møtte folk og fikk ny informasjon, så gikk han tilbake til internett – han forsket med å kombinere informasjon. Han søkte rettferdigheten.

– *Hva var hovedgrunnen til at han ble drept?*

– For noen var han en plageånd. Han var svært irriterende for de som satt høyt i systemet, eksempelvis FSBs leder den gang. De hatet ham også i sikkerhetseliten, de mente virkelig at han hadde forrådet dem. Slike mennesker klarer ikke alltid å skille mellom personlige og statlige interesser.

– *Du har nevnt at Litvinenko kalte Putin pedofil. Er det overhodet noe hold i det?*

– Det er et rykte om at det finnes en film fra 90-tallet der Putin skal ha hatt omgang med en ung gutt. Litvinenko trodde på det, og skrev et par artikler der han kalte Putin pedofil. Han var overbevist om dette. Litvinenkos logikk er at i slike miljøer spionerer alle på hverandre, og lager avslørende situasjoner.

Andrei Nekrasov. Foto: Truls Lie

– Å kalle Putin pedofil er den ytterste fornærmelse i Russland, man sier bare ikke slike ting. Spesielt i et så brutalisert samfunn. Eksempelvis finnes det i militæret så brutale invielseritualer, at enkelte må bote med livet. Og nesten halvparten av befolkningen har vært i fengsel, der et skjeivt ord kan være nok til å bli drept. Å kalle noen pedofil er et skritt for langt. Litvinenko tok virkelig en risiko her.

– **HVA BLIR DIN neste film?**

– Jeg ønsker å lage en politisk dokumentar om russisk ekspansjonisme – ikke med panservogner, men om landets energi som eksportvare. Gazprom er ikke transparent organisasjon, regnskapet revideres ikke som normalt, og det er derfor mange muligheter for tyveri, misbruk og hemmeligholdelse. Vi vet hva som skjedde oljeselskapet Yukos, der staten egentlig regelrett forsynte seg av pengene. I dag skjer pengevasking gjennom vestlige selskaper. Selv om det er vanskelig

i London møtte han også Åsne Seierstad, men han var tydeligvis for pågående – å treffe en vestlig kvinne som snakket russisk, gjorde at han naivt tilbød henne all slags etterrettingsinformasjon. Hun tok ham ikke alvorlig. For som filmregissør Nekrasov påpeker, det er ikke lett å stå alene. Litvinenko var for patriotisk, naiv og oppriktig. Hans liv var ikke en gang trygt i London.

Disse to filmene vil aldri tillates vist på russisk tv – det spres bare noen DVD-kopier for skjulte visninger. Her i Norge venter jeg bare på at NRK tar tak i disse viktige filmene og viser *The Litvinenko Case* på tv. For det er ikke på internett eller filmfestivaler slike filmer gir ytringsfriheten noen reell betydning. Vi vet at Putin tok fullstendig kontroll over tv-media for å hindre slike ytringer (tv-kanalen NTV som kritisk diskuterte Moskvabombingen ble nedlagt tre måneder senere). For det er bare tv-media som kan sette i gang de store massenes opprør, som kan skape nok affekter til å berøre folk og få dem til å røre på seg.

© norske LMD. truls@dokumentar.no

¹ Filmen ble vist på NRK i mai. Tamar Yarom (f. 1971) avtjente selv verneplikten i 1988. Hun tok filmutdannelse i London i 1998. Filmen *Sob Skrit*, om hennes personlige erfaringer som soldat under den første infiltraiden, vant pris for beste TV-drama ved Haifa Int. Filmfestival i 2002.

² For mer (og varierende) informasjon om saken, se http://en.wikipedia.org/wiki/Mukhtaran_Bibi

³ Robert Oey (f. 1966) har blant annet laget *What's Eating Serbia* (2002), og er for øvrig tilknyttet i gang med å lage en doku-musikal om den tidligere nederlandske stortingsrepresentanten Ayaan Hirsi Ali.

⁴ Se filmene på www.minimovies.org/documentaires/view/safety-first.

⁵ I løpet av ti dager i september 1999 eksploderte fem bomber i boligblokker i Moskva og to andre russiske byer. Nærmere 300 sivile ble drept. Skylden ble lagt på tsjetsjenske separatister, men ennå har ingen tsjetsjenerer har påtatt seg ansvaret. 23. september beordret nylagte (9. august) statsminister Putin bombingen av Grosnyj, som markerer starten på den andre tsjetsjenske krigen (1999-). Senere har det kommet fram en rekke indikasjoner som kan tyde på at det kan ha dreide seg om en «falsk flagg»-operasjon utført av FSB.

vil jeg lage en film som viser at Russland er et problem langt inne i Europa. I dag tolererer den europeiske eliten at det gjøres enkeltvis bilaterale avtaler med Russland. Men risikoen er jo at Russland kan stenge igjen kranene ut fra politiske behov.

– *Er du ikke redd for å grave for dypt, og så risikere ditt eget liv?*

– Ja, i denne saken er det faktisk en risiko for det. Men jeg har levd med faren lenge, slik en jagerflyver må. Jeg har blitt truet, men heldigvis ikke mine barn. Det er en fare man ikke kan venne seg til.

«Etter at den gamle ideologien kollapset, trenger Russland et nytt språk.»

– Man må bare aldri begynne å samarbeide med dem man angriper. Da har man tapt. Jeg sier likevel alltid at jeg er en patriot, for jeg elsker landet mitt. Jeg vil ikke flytte fra Russland, slik Tarkovskij og Litvinenko gjorde. Jeg gjør kanskje en stor feil og er naiv. Men jeg er genuint sympatiserende med mitt folk, og det gjør at de jeg møter forstår meg og prater åpent. Det er mange, også i politiet, som ikke liker oligarkene.

– *Hva med den nye presidenten, Medvedev?*
– Jeg er pessimistisk, men samtidig vil jeg gi ham muligheten til å vise seg. Han er nemlig ikke ansvarlig for alle disse hendelsene ...

– *Men han var jo selv styreformann i Gazprom?*

– Ja, men alle må jo komme fra posisjoner, om de skal fram.

– *Har du noen filosofiske forbilder?*

– Jeg føler at verden er dialektisk. Jeg er influert av både Hegel og Nietzsche. Men etter at den gamle ideologien kollapset, trenger Russland et nytt språk. Det er nå sosialistene må erstattes av humanistene.

Truls Lie truls@dokumentar.no. © norske LMD.